

Uluslararası
Geçmişten Günümüze
Malatyalı
İlim ve Fikir İnsanları
Sempozyumu
17-19 Kasım 2017 MALATYA

BİLDİRİLER

II. CİLT

Editörler

Prof. Dr. Nusret AKPOLAT

Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN

Sempozyum Onur Kurulu

Prof. Dr. Ahmet KIZILAY
İnönü Üniversitesi Rektörü

Ahmet ÇAKIR
Malatya Büyükşehir Belediye Başkanı

Sempozyum Düzenleme Kurulu Başkanı

Prof. Dr. Fikret KARAMAN

İnönü Üniversitesi Yayınları

ISBN

978-975-8573-54-7 (Takım)

978-975-8573-56-1 (2. Cilt)

1. Baskı Ekim 2018, Ankara 1,000 Adet

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Neslihan DURAK

Prof. Dr. Mustafa ARSLAN

Doç. Dr. İlhan ERDEM

Doç. Dr. Mehmet BİRSİN

Doç. Dr. Mehmet Korkut ÇEÇEN

İhsan GENÇAY

Yrd. Doç. Dr. Murat ZENGİN

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KARADAĞ

Hamit Süha HOTAR

Arş. Gör. Mehmet Emin ŞAHİN

Arş. Gör. Okan AÇIL

Sempozyum Sekretaryası

Arş. Gör. Mehmet Emin ŞAHİN

Arş. Gör. Okan AÇIL

BASKI

Serhat Mahallesi 1256 Sk. No: 11

Yenimahalle / Ankara

Tel.: 0312. 354 91 31 (pbx)

Faks: 0312. 354 91 32

e-posta: tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

Açıklama:

Bildirilerdeki görüşlerin yasal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.

HARİCİ FIRKALAR BAĞLAMINDA EŞ'ARÎ İLE MALATÎ'NİN MEZHEPLER TARİHİ YAZICILIĞININ MUKAYESESİ

Harici Fırkalar
Bağlamında
Eş'arî ile
Malatî'nin
Mezhepler
Tarihi
Yazıcılığının
Mukayesesi

Mehmet KESKİN

Mehmet KESKİN¹

ÖZET

Bu bildirinin amacı: Hicri IV. Asrın ilk çeyreğinde vefat eden Eş'arî ile son çeyreğinde vefat eden Malatî'nin Harici mezhepleri örneğinde Mezhepler Tarihi yazarlıklarının mukayeseli bir şekilde incelemektir. Bilindiği üzere Eş'arî Ehl-i Sünnet'in en büyük ekollerinden biri olan Eş'arîliğin imamı ve kurucusudur. Aynı zamanda Ehl-i Sünnetin fihhi ekollerinden biri olan Şafii mezhebine bağlı olduğu kabul edilir. Malatî de Ehl-i sünnete bağlı ancak Ehl-i Sünnetin en büyük mezheplerinden olan Maturidilik ve Eş'arîlik dışında kalan ve çoğunluğunu Hanbelilerin oluşturduğu fakat içinde -zamanla azalmış olmasına rağmen- Ehl-i Hadisten Maliki ve Şafililerin de olduğu Ashabu'l-Hadis, Eseriyye ve sonraki asırlarda Selefiyye olarak adlandırılan gruba mensuptur. Malatî'nin fihhi mezhebi Eş'arî gibi Şafiliktir. Böylece bazı farklılıklarla birlikte birbirine yakın olan ve IV. Asırdaki Ehl-i Sünnet Ekolünün Mezhepler Tarihi yazıcılığının en önemli iki farklı örneğini üslup, yöntem, tasnif, vb. açıdan Harici fırkalar üzerinden incelenerek her iki yazarın Ehl-i Sünnet Makâlât Geleneğindeki yerlerine ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ehl-i Sünnet, Makâlât, Eş'arî, Malatî, Haricilik

1 Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. E-mail: mekesk@yahoo.com; mkeskin@yyu.edu.tr

3 GİRİŞ

Bu tebliğde konu ile alakalı Mezhepler tarihi kaynakları başta olmak üzere birçok kaynağa başvurulacaktır. Ancak temel iki kaynak üzerinden ilerleyerek konu irdelenip sonuçlara varılacağından bu çalışmanın omurgasını oluşturan biri Eş'arî'nin "Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn" adlı eseri diğeri Malatî'nin "et-Tenbîh ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'" adlı esridir. Bu nedenle önce bu iki eser ve yazarları hakkında kısaca bilgi verilecektir. Sonra İslam Mezhepleri Tarihi yazıcılığı açısından çok önemli olan bu iki eser yazılış gayesi, metodu, hedef kitlesi, içerik vb. açıdan mukayese edilecektir.

Eş'arî'nin soy kütüğü Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail b. İshak b. Salim b. İsmail b. Abdillâh b. Musa b. Bilal b. Ebi Burde b. Ebi Musâ el-Eş'arî'dir.² Eş'arî Basra'da doğmuş ve Bağdat'ta vefat etmiştir. Doğum ve vefat tarihleri hakkında farklı görüşler mevcut olmakla birlikte kabul gören onun hicri 260 tarihinde doğduğu ve 324 tarihinde vefat ettiği'dir.³

Eş'arî babasının vasiyeti üzerine Sünni bir alim olan Yahya b. Sâcî'nin öğrencisi oldu. Annesinin babasının vefatından sonra Cübbâf ile evlenmesiyle onun himayesinde yetişti. Cübbâf'den ders almasının yanında Sünni alimlerden olan Abdurrahman b. Halef, Ebu Halife el-Cumahi, Sehl b. Nuh ve Muhammed b. Yakup gibi alimlerden hadis ve fıkıh dersleri aldı.⁴ Eş'arî Mezhebinin kurucusu olan Eş'arî önceleri Mu'tezile mezhebine mensuptu, kırk yaşına kadar bu fikirlerle beslendi ve hocası Ebu Ali el-Cübbâf'in (303/915) talebesi iken rivayetlere göre onunla hocası arasında geçen kelami bir tartışmadan veya gördüğü rüyadan yahut kendi araştırması sonucunda fikirlerini aniden değiştirip Ehl-i Sünnet tarafına geçip Mu'tezile ile mücadele etmeye başladı.⁵ Böylece bilahare Eş'arilik olarak anılacak mezhebin temel fikirlerini ortaya koyduğu sürç başlamış oldu.

Eş'arî kendi sahasında pek çok eser vermiştir. Eserlerinin sayısının yüzü geçtiği kaynaklarda belirtilmekle⁶ beraber ondan bize ulaşan belli başlı eserleri şunlardır: *el-ibâne an Usulî'd-Diyâne*, *Kitabu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'z-Zaygı ve'l-Bida'*, *Risale fi İstihşani'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm*, *Risale Ketebe Biha İla Ehli's-Sağr bi-Babi'l-Ebvab*, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*.

2 İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyînu Kizbi'l-Mufteri*, Dimeşk, 1945, s.147; Subkî, Ebu Nasr Abdulvehhab Ali, *Tabakatü's-Şafiiyye*, Kahire, 1965, III/347; el-Kummî, Şeyh Abbas, *el-Kunâ ve'l-Elkâb*, Beyrut, ts., I/46/47.

3 Semânî, Ebu's-Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimi, *el-Ensâb*, Beyrut, 1980, I/273-274; el-Kimmî, a.g.e., I/47.

4 Subhî, Ahmed Mahmud, "el-Eş'arî'l-Mutekellim", *Mevsuatü'l-Hadarat'l-İslamiyye*, Umman, 1993, s.379.

5 Geniş bilgi için bk., Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, İstanbul, 2013, s.125 vd.

6 İbn Asâkir, a.g.e., s.128 vd.; Mc. Carthy, Richard J., *The Theology of al-Ash'ari*, Beyrut, 1953, s. 211vd.; Keskin, a.g.e., s.112vd.

Malatî'nin tam adı: Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahman el-Malatî el-Mukri' el-Askalânî eş-Şafîî'dir.⁷ Şafii Mezhebine mensup olup fıkıh ile ilgili birçok eseri vardır. Kurra olup Askaklân'da 377 hicride vefat etmiştir.⁸ İsminde yer alan el-Malatî künyesinden Malatya olduğu, el-Mukri' lakabından Kurra olduğu, el-Askalânî ve eş-Şafîî isimlendirilmelerinden onun Şafîî mezhebine mensup olduğu ve Askalân'da uzun süre ikamet edip orada vefat ettiği kast edilmektedir.⁹

Malatî'nin özellikle Şafîî fıkhıyla ilgili bir çok eser yazdığı ve şiir ile ilgilendiği kaynaklarda belirtilmesine rağmen onun *et-Tenbih ve'r-Red alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'* adlı eseri dışındaki telifleri maalesef bize ulaşmamıştır. Mezheplerle ilgili yazmış olduğu bu eser onun kelami mezheplere olan vukufiyetini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

1. Eş'ari'nin Makâlâtü'l-İslâmiyyîni ve Malatî'nin et-Tenbih'i

Eş'arî *Makâlât* eserinde fırkaların fikirlerini ve onlarla ilgili bazı olayları objektif bir şekilde ele almış ve bunları tahkîr, tenkîd ve redde tevessül etmeden nakletmiştir. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn'in iki bölüme ayrıldığı genellekle kabul edilir. Birinci bölümde (1-300) büyük meseleleri ele alır ve buna *Celîlu'l-Kelâm* adını verir.¹⁰ Bu bölümde söz konusu meselelerin fırkalarca nasıl ortaya atıldığını ve fırka ayırımına, ne şekilde katkıda bulunduğunu fırkaların sahip oldukları düşünceleri ve bu düşüncelerin olayların gelişimiyle nasıl şekillendiğini ele alır. Kısacası bu bölüm, tamamen fırkalar hakkında bilgi verir ve bu bilgilerde fırkaları esas alır.¹¹ İkinci bölümde kendi içinde iki kısma ayrılır. Birinci kısımda bazı mühim meseleleri inceler ve buna *Dakiku'l-Kelâm* adını verir.¹² Bu meselelerde fırkaların görüşünü inceleyerek Mu'tezile'ye geniş bir yer verir. İkinci kısımda Makâlât'ın birinci bölümünde ele aldığı meseleleri tekrar ele alır. Eş'arî tasnifte kitabın birinci bölümünde fırkaları esas alırken ikinci bölümde ise genelde fikirleri esas almıştır.

Malatî'nin et-Tenbih eseri üzerinde çalışma yapan araştırmacılar onun eserde ileriye dönük yaptığı atıflardan hareketle et-Tenbih'in aslında dört bölüm (cüz) olarak telif edildiği ilk iki cüzünün Yahudi ve Hristiyan mezhepleriyle ilgili olabileceği kanaatine var-

7 İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dımaşk*, (thk. Muhubuddin Ebi Said) Beyrut, 1997, I, 71; Zirikli, *el-A'lâm*, V, 311;

8 İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dımaşk*, I, 73; İbnü'l-Cezerî, Şemsuddin Ebi'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali ed-Dımaşkî eş-Şafîî (833), *Gayetu'n-Nihâye fi Takâtü'l-Kurrâ*, (thk.: G. Bergsträsser) Beyrut, 2006, II, 61-62.

9 Geniş bilgi için bk. Mehmet Kubat, *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 2010, s.25-29.

10 Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Wiesbaden, 1980, s.300.

11 Eş'arî, *a.g.e.*, s.1-300.

12 Eş'arî, *a.g.e.*, s.301.

mışlardır.¹³ Bu durum Eş'arî'nin Yahudi, Hristiyan ve Müslümanlar dışındaki mezhep ve görüşleri aktarmak üzere telif ettiği ve "Makâlâtü Gayri'l-islâmiyyin"¹⁴ adını verdiği eserini hatırlatmaktadır. Ne yazık ki Eş'arî'nin bu eseri de Malatî'nin kaybolan iki cüzü gibi bize ulaşamamıştır. Bundan hareketle hicri dördüncü asırda mezhepler konusunda kitap yazan müellifler sadece İslam mezheplerini değil aynı zamanda Yahudi ve Hristiyan mezhepleri başta olmak üzere diğer mezhepleri de yazmış olduğu söylenebilir. Ancak bu iki şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Ya müstakil bir eseri İslam mezhepleri dışındaki mezheplere ayırmak veya aynı eserde ona yer vermek ve ona birkaç bölümü ayırmak. Bu yöntem daha sonraları Ehl-i Sünnet'in mezhepler tarihi yazıcılığı geleneğinde takipçi bulmuştur. Örneğin Şehristânî "el-Milel ve'n-Nihal" adlı eserinin ilk bölümünü İslam mezheplerine sonraki bölümleri diğer din ve düşünce ekollerine ayırmıştır. Fahreddin er-Razi de bu konuda yazdığı esere "İ'tikâdâtü Fırakî'l-Muslimin ve'l-Muşrikin" adını vererek tek eserde önce İslam mezheplerini sonra da diğerlerini ele almıştır. Ehl-i Sünnet içinde Eş'arî ile Malatî bu geleneğin ilk öncüleri olmuşlardır.

Eş'arî *Makalât* eserinde fırkaların fikirlerini ve onlarla ilgili bazı olayları ve bütün verileri oldukça objektif bir şekilde ele almış, bunları tahkir, tenkit ve redde başvurmadan tarafsız bir şekilde nakletmiştir. Bu tutumun ilmi bir gereklilik olduğunu kendisi eserin önsözünde ifade ederek *Makalât* eserini yazılış gayesini şu şekilde açıklamaktadır. "Dinler ve mezheplere ait eser yazan, görüşlerden söz eden insanlardan, hikaye ettiğinde eksik yapan, muhaliflerin sözünü anlatırken yanılmaya çalışan, muhaliflerini kötölemeye niyetiyle nakillerine bilerek yalan karıştıran, ihtilaf edenlerin ihtilaflarını aktardığı rivayetlerde hata oluşması için bir kısmının aktarımını terk eden, muhaliflerinin sözlerine onların delillerini çürüteceğini sandığı ilaveler yapanları gördüm. Bu yol, rabbani kişilerin yolu olmadığı gibi, seçkin, bilinçli ve zeki insanların da yolu (metodu) değildir."¹⁵ Bu durumdan rahatsızlık duyan Eş'arî, bu eserini yazmaya yöneldiğini belirtmektedir.¹⁶ Malatî ise *et-Tenbih* eserinde gerek ele aldığı fırkalar gerekse fırkalarla ilgili görüşleri serdetmede tarafsız davranmamış kurtuluşun fırkayı naciye olan Ehl-i sünnette olduğunu diğer fırka ve yorumların Hz. Peygamberin belirttiği hak yoldan sapmış cehennemlik olan 72 sapık fırkalar olduğunu ifade ederek eserinin yazılış gayesini şu şekilde açıklamaktadır: "Uyanık

13 Bk., Kubat, *a.g.e.*, s. 51.

14 İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani (728/1328), *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, nşr. Muhammed Reşad Salim, Riyad 1406/1986, V, 283; İbn Kayyim el-Cevziye, Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr (751/1350), *es-Savâiku'l-Mursele ale'l-Cehmiyyeti ve'l-Muattıla*, (thk. Ali b. Muhammed ed-Dahilullah), Riyad 1998, III, 839.

15 el-Eş'arî, *a.g.e.*, s. 1.

16 el-Eş'arî, *a.g.e.*, s.1.

ol! Seni şüpheye düşürecek şeylerden uzaklaş ve şüphe duyulmaya git. Nefsinin havasına (arzusuna) uyma! Yeryüzünde Sünnet ve Cemaatten yüz çeviren hiç kimse yoktur ki nefsinin arzusuna uymuş, aklını hiçe saymış, ilim ve irfandan çıkmış olmasın. Hakka sarıl inşallah hidayete erersin. Ben sana şu üçüncü bölümde¹⁷ 72 fırkayı isimleriyle, düşmanca ve kafirane olan inançlarıyla ve Nebî'nin (s.a.v) belirttiği gibi onların inançlarıyla ve fiilleriyle cehennemde olduklarını sana açıklayacağım."¹⁸ Malatî böylece kendisini mensup gördüğü Ehl-i Sünnet'in Ashabu'l-Hadis¹⁹ inancının takip edilmesini tavsiye etmektedir. Bu inancın hulasasını kendisi *et-Tenbih* eserinde zikretmektedir.²⁰

Malatî'nin *et-Tenbih* eserine bakıldığında onun kitabın başında yer verdiği Hariciliğe eserin sonunda tekrar dönerek ele aldığı görülür.²¹ Bu ilk bakışta bir tekrar gibi görünse de aslında ilkin verdiği bilgileri tamamlamaya yönelik olduğu görülür. Nitekim kendisi eserin başında bu hususa değinerek meseleleri açıklamak için tekrar konuyu ele almanın kitabı uzatmaya (şişirmeye) yönelik olmadığını bu yüzden kendisinin gereksiz yere tekrara düşen ve böylece sözü uzatmakla suçlanmaması gerektiğini söyler. Malatî konuyu tekrar etmesinin nedeni olarak konunun izah edilmesi, derlenip toparlanıp anlaşılır hale getirilmesi ve tabirlerin geçtiği yer itibariyle farklı anlamlara gelmesi olduğunu belirtir.²² Eş'arî'nin *Makalât* eserine bakıldığında okuyucu ilk bakışta onun tekrarlara düştüğü zannına kapılabilir. Ancak onun eserin ilk kısmında mezhepleri esas alarak konuyu ele aldığı ve ikinci kısımda ise konuları esas alarak meseleleri izah ettiği görülür.²³ Böylece bağlam farklılaştığından konunun bu yeni bağlam çerçevesinde izah edilmesinden müteşekkil bir konuya yeniden dönüş olup tekrar sayılmaz.

2. Eş'arî ve Malatî'nin Hariciliği Anlatırken Kullandıkları Metot

Eş'arî ve Malatî'nin bu hususta kullandığı metodu iki yönden inceleyeceğiz. Birinde haberleri nasıl değerlendirdiklerini ve rivayetler için kullandıkları tabirleri; diğerinde ise, fırkaları arz ediş metotlarını ele alacağız.

17 Burada her ne kadar üçüncü bölüm olarak söz ediliyorsa da elimizde mevcut eserin başını oluşturur. Ondan önceki iki bölümün İslam dışındaki din mezhep ve inançlarla alakalı olduğu konunun araştırmacıları tarafından belirtilmektedir.

18 Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (thk. Muhammed Zahid b. El-Hasan el-Kevserî), Bağdat, 1968, s. 12.

19 Malatî, *a.g.e.*, s. 14-15; Kubat, *a.g.e.*, 101.

20 Malatî, *a.g.e.*, s. 14 vd.

21 Malatî, *a.g.e.*, s. 47-54, 178-184.

22 Malatî, *a.g.e.*, s. 1; Kubat, *a.g.e.*, s.50.

23 Keskin, *a.g.e.*, s. 28-29.

2.1. Eş'arî ve Malatî'nin Haberleri Değerlendirme Metodu

Eş'arî'nin haberleri aktarmada kullandığı tabirlerin çokluğu ve aktardığı bilgilerde dayandığı rivayet ve kullandığı tabirlerdeki anlamlar onun bu hususta seçici davrandığını göstermektedir. Kullandığı tabirlere göz atığımızda bu durum hemen hissedilir. Malatî'nin seçici davrandığı söylemek mümkün olmakla birlikte kullandığı tabirlerde çeşitlilik görülmez.

Eş'arî ve Malatî *يقول* veya *قالوا* veya *تقول* tabirlerini, fırkaların genelde bilinen ve pek kuşku taşımayan söylemlerini ifade etmek için kullanırlar.²⁴ Ancak Bu tabirler Eş'arî'nin kullandığı tabirlerin başında gelir. Bazen *يقال* veya *يقول قوم* şeklinde ifadeleri de kullanır.²⁵ Eş'arî, *يقال* tabirini ise, genelde pek kabul görmemiş bir söylentiden ibaret olan doğrulanmamış rivayetler için kullanır.²⁶ *والذي تفرد* veya *ومما تفردوا* tabirlerini, fırkanın mensup olduğu fırkadan ayrıldığı görüşü vurgulamak ve onların ayrılığını ifade etmek için kullanır.²⁷ Malatî, ise bu tabirlerin yerine daha çok *اختلفوا / اختلفوا* vb. ifadeleri kullanmayı tercih eder.²⁸

Eş'arî, *وكان* tabirini genellikle bir olayı veya fikri yalın bir şekilde aktarmak için bu tabiri kullanır.²⁹ Malatî de bu ifadeyi aynı amaçla kullanmaktadır.³⁰ Bazen *يقول كان* tabirlerini birlikte kullanır.³¹ *وحكى* veya *وحكى لنا عنهم* tabirlerini Eş'arî, genellikle kendisinin tahkik etmediği veya haberin güvenilirliği hakkında kuşku duyduğu zaman kullanır.³² Bazen de *وحكى حاك* şeklinde belirsizleştirerek bu tabiri kullanır.³³ Ancak isim belirterek aktardığı haberlerde ise durum aynı değildir. Bu durumda haberi olduğu gibi aktarmaktadır. Örneğin *رحى يمان بن رباب* veya *رحى زرقان* gibi tabirler kullanır.³⁴ Malatî harici gruplar hakkında bilgi verirken hiçbir şekilde bu bilgileri kimlerden aldığını zikretmez. Fakat onları tenkit ederken onlara karşı getirdiği bazı rivayetlerde ravilerin ismini zikreder.³⁵

Eş'arî genellikle fırkaların sahip oldukları fikirleri belirtirken onların ismini zikreder. Örneğin,

24 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.86, 87,90,97, 109, 110; Malatî, *a.g.e.*, s. 47, 50, 53, 54.

25 Eş'arî, *a.g.e.*, s.95.

26 Eş'arî, *a.g.e.*, s.86, 91.

27 Eş'arî, *a.g.e.*, s.96, 97,98,100.

28 Malatî, *a.g.e.*, s.179,180

29 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.87,88.

30 Bk., Malatî, *a.g.e.*, s. 47, 52, 179.

31 Malatî, *a.g.e.*, s.178.

32 Eş'arî, *a.g.e.*, s.96.

33 Eş'arî, *a.g.e.*, s.126.

34 Eş'arî, *a.g.e.*, s.94,119.

35 Malatî, *a.g.e.*, 181,182, 183, 184.

الازارفة يرون والازارفة تقول والازارفة لانترأ³⁶ Malatî de ise fırka ismi başta zikredilir. Görüşleri aktarılrken çoğunlukla isimler tekrar zikredilmez.³⁷

2. 2. Eş'arî ve Malatî'nin Fırkaları Arz Ediş Metodu

Eş'arî'nin fırkaları arz ediş neredeyse firkadan firkaya değişmektedir. Bazen büyük fırkalardan birini anlattıktan sonra onun alt kollarını sırasını ve sayısını belirterek tek tek ele alır.³⁸ Bazen bir sıra takip etmeden ve sayıyı belirtmeden ancak ibareden hangi fırkanın kolları oldukları belirterek verir.³⁹

Eş'arî bu belirttiğimiz dışında hangi firkadan ayrıldıklarını direk zikretmeden müstakil bir fırka olarak verdiği fırkalar vardır. Genellikle bu fırkaları *ومن الخوارج* ifadesiyle verir.⁴⁰ Malatî ise *ومنهم* tabirini hem müstakil harici fırkaları için hem de bu fırkalardan ayrılıp alt kolu olan fırkalar için kullanır. Sadece bir yerde fırkanın ayrıldığı mezhebin ismini *من التغلبية* şeklinde zikreder.⁴¹ Fadliyye ve Beyhesiyye fırkalarından ayrıldıklarını ifade ettiği ikişer alt grubu ise sadece *فارقتهم / فارقتهم* ifadeleriyle aktarır.⁴² Bu grupların ismini vermediği gibi ayrıldıkları fırkaların ismini de söylemez.

Eş'arî, bir grubun fırkalaşması için kendisini diğer fırkalardan ve içinde bulunduğu firkadan farklı kılan bir görüşünün olmasını önemli bir vaşif olarak görmektedir. Bu nedenle sıkça *والذى تفرد* veya *والمما تفردوا* tabirlerini kullandığı görülr.⁴³ Buna mukabil Malatî mezkur durumu ifade etmek için *في افترقوا* ve *خالقتهم في* ifadelerini kullanır.⁴⁴ Eş'arî'nin bu düşüncede olduğuna dair tezimizi destekleyen farklı iki yerde geçen Salih'le ilgili *به تفرد* ve *وله حديث صالح قولا تفرد به* ifadeleri kullanır. *والخارج ممن لم يذكر انه خرج ولا له مذهب يعرف به صالح بن مسرح ... ثم كانت لهما في الخارج* ifadeleridir.⁴⁶

Eş'arî Salih'in taraftarlarını bir fırka gibi ele almış ancak kendine has düşünceleri olan belirgin bir fırka gibi değil, bulunduğu topluluğun değerlerini paylaşan ve durumu devam ettiren bir imama uyan grup olarak yer vermiştir.⁴⁷ Eş'arî'nin, Salih'in taraftarlarını belli bir firkaya bağlamayıp direk haricilere intisap ettirmesinin ne-

36 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.89vd.

37 Malatî, *a.g.e.*, 52, 53,54, 178, 179.

38 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.93-102.

39 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.115vd.

40 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.101, 113, 118,121.

41 Malatî, *a.g.e.*, 179.

42 Malatî, *a.g.e.*, 179-180.

43 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.96, 97,98,100.

44 Malatî, *a.g.e.*, 179, 180.

45 Eş'arî, *a.g.e.*, s.118.

46 Eş'arî, *a.g.e.*, s.120.

47 Eş'arî, *a.g.e.*, s.118, 120.

deni, muhtemelen Salih'in kendisini diğerlerinden ayrı kılabilcek bir görüşünün bulunmamasıdır.⁴⁸

Eş'arî genellikle fikirlerin ortaya çıkmasına ve ayrılıkların başlamasına neden olan olayları aktarırken olaylarla ayrılığa neden olan fikirler arasındaki bağ için değerli bilgiler verir.⁴⁹ Malatî'de buna rastlamak mümkün olmakla birlikte oldukça zayıf kalmıştır.⁵⁰

3. Eş'arî ve Malatî'ye Göre Haricilik

Eş'arî haricilik için kullanılan isimleri ve bu adlandırmaların nedenlerini şu şekilde açıklar. Haricilere birçok isim verilmiştir. Bunlar Havâric, Haruriyye, Şurât, Mârîka ve Muhakkimedir. Hariciler, Mârîka adlandırılması hariç diğer bütün isimleri kabul ederler. Okun yayadan çıktığı gibi dinden çıkma anlamında olan bu isimlendirmeyi reddederler. Hz. Ali'ye karşı isyan edip karşı çıktıkları için onlara Havâric⁵¹ Hakemleri reddedip "لا حكم الا لله" dedikleri için Muhakkime, ilkin Harura denilen yerde toplandıkları için Haruriyye, canımızı Allah'a itaat için cennet karşılığı (Allah yolunda) satmışız dedikleri için Şurât adı verilmiştir.⁵²

Malatî ise Eş'arî'nin haricilik için dile getirdiği bu isimlerden sadece Muhakkimeyi harici bir fırkanın ismi olarak zikreder. Haruriyye ve Şurât isimlerini hem Harici fırkalarından bir fırka olarak hem de haricilere verilen isimlerden biri olarak zikreder.⁵³ Böylece o Havâric ve Marika ismini hiçbir harici fırka için kullanmayıp mezhebin kendisi için bütün grubu kuşatan bir ad olarak kullanır. Bundan hareketle şöyle denilebilir. Malatî'ye göre bu mezhep için Havâric, Şurât, Haruriyye ve Marika isimleri kullanılmaktadır. Malatî'nin Haruriyye ve Şurât isimlerini aynı zamanda Harici gruplardan biri için kullanması⁵⁴ Eş'arî ve onu takip eden Mezhepler Tarihi yazarlarından farklılık göstermektedir.

3. 1. Eş'arî ve Malatî'ye Göre Harici Fırkaların Tasnifi

Müslümanların 73 fırkaya bölüneceğini açıklayan hadisi mezhepleri tasnif etmede göz önüne alan müellifler bütün zorlamalara rağmen bir takım tutarsızlıklara düşmekten kendilerini kurtaramamışlardır.⁵⁵

Ancak Eş'arî tamamen serbest davranmış ve fırkaların tasnifini her hangi bir sayıya bina etmemiştir. Tabii ki aynı durum Hariciliği

48 Bk. Eş'arî, *a.g.e.*, s.118.

49 Eş'arî, *a.g.e.*, s.90,91, 92,99,121.

50 Malatî, *a.g.e.*, s. 179.

51 Eş'arî, *a.g.e.*, s.127.

52 Eş'arî, *a.g.e.*, s.128.

53 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s. 47, 53, 178.

54 Malatî, *a.g.e.*, s. 53.

55 Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara, 1986, s.18.

ele almasında da geçerli olmuştur. Malatî ise 73 fırka ile ilgili hadis rivayetini esas alarak yazmıştır. O batıl gördüğü 72 fırkayı şu şekilde tasnif ederek tamamlamaya çalışmıştır. Zenâdika 5, Cehmiyye 8, Kaderiyye 7, Mürcie 12, Râfıza 15, Havâric 25 fırka olduğunu belirtmektedir.⁵⁶ Ehl-i sünnet mezhebinin itikadı olarak gördüğü esasları "Usulu's-sünne" adı altında eserin başında yer vermektedir.⁵⁷ Böylece Malatî 73 fırkanın tamamına yer vermiş olmaktadır.

Bu nedenle Milel ve Nihal yazarlarından bazıları söz konusu hadisin zahirine uyma çabası içerisinde olunca diğer bir kısmı bu hadisteki sayıyla kendini sınırlı görmeyip serbest davranınca haliyle Haricilere nisbet edilen fırkaların sayısı ve tasnifinde de değişiklikler olmuştur. Şehristânî, onları Muhakkimetu'l-ülâ, Ezârika, Necedât, Beyhesiyye, Acârîde, Se'âlîbe, İbâdiyye ve Sufriyye olarak sekiz ana fırkaya ayırmakta ve bunlardan Acârîde'nin yedi, Se'âlîbe'nin sekiz, İbâdiyye'nin üç kolunu zikretmektedir.⁵⁸ İsferyînî ise Harici fırkalarının 20 olduğunu söylemekte ancak alt kollarla birlikte 22 fırka hakkında bilgi vermektedir.⁵⁹ Razi'de bu sayı 21⁶⁰, Bağdadi Harici fırkalarının 20 olduğunu ifade etmesine rağmen ancak 22 olarak sıralamaktadır.⁶¹ Eş'arî de ise bu sayı daha fazladır. Çünkü kendisi bu konuda çok serbest davranmış kendisine ulaşan haberleri rahatlıkla kullanmış ve belli bir sayıda tutma ihtiyacı duymamıştır.⁶²

Eş'arî'ye göre bütün Harici fırkalarının temel görüşlerini, Ezârika, Necdiyye, İbâdiyye ve Sufriyye'nin fikirleri oluşturmaktadır. Eş'arî ayrıca Ezârika, Necdiyye ve İbâdiyye'nin dışındaki bütün Harici fırkaların Sufriyye'den ayrılarak oluştuklarını da belirtmektedir.⁶³ Buna göre Eş'arî, fikri açıdan Harici fırkalarını tamamını dört temel fırkaya bağlamaktadır. Bunlar sırasıyla Ezârika, İbâdiyye, Sufriyye ve Necdiyye'dir.⁶⁴

Malatî iki ayrı yerde Hariciliğe yer vermektedir. İlkini "Şurât ve Hariciler" başlığı altında 10 fırkayı zikretmektedir. Hamziyye'den ayrılan Salidiyye grubu dışındaki fırkaları müstakil harici fırkalar gibi aktarır⁶⁵ Eserin sonuna doğru ise "Haruriyye" başlığı altında

56 Muhammed Zahid b. el-Hasan el-Kevserî, "Mukaddime", Malatî, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehl'il-Ehvâ ve'l-Bida'*, (thk. Muhammed Zahid b. El-hasan el-Kevserî), Bağdat, 1968, s.3

57 Malatî, *a.g.e.*, s.14.

58 Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b .Abdülkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992, I/106-137.

59 İsferyînî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Din*, Mısır, 1375/1955, s.46-59.

60 er-Razi, Fahrüddin, *l'tikâdâtü Firaki'l-Muslimîn ve'l-Muşrikîn*, Beyrut, 1968, s.46-51.

61 Bağdadi, Ebu Mansur Abdülkahir, *el-Fark beyne'l-Fırak*, (thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid) Beyrut, 1995, s.72.

62 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, 86-126.

63 Eş'arî, *a.g.e.*, s.101.

64 Bk., Eş'arî, *a.g.e.*, s.101.

65 Malatî, *a.g.e.*, s.47-54.

Haricilerin 25 fırka olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶ Fakat 21 fırkayı saymakta ve bunlardan biri Tağlebiyye fırkasından, ikisi Beyhesiyye'den diğer ikisinin ise Fadliyye'den ayrılan toplam beş tanesini zikretmekle birlikte fırka adını belirtmemektedir.⁶⁷ Böylece "Haruriyye" başlığı altında İsmi vererek aktardığı fırka sayısı 16 olmaktadır.

3.2. Eş'arî ve Malatî'ye Göre Harici Fırkalar

Eş'arî'nin *Makalât* eserinde isimlerini vererek haklarında bilgi verdiği Harici fırkalarının tümüne Malatî'nin *et-Tenbih* eserinde rastlamadığımız gibi Malatî'nin zikrettiği bazı harici fırkalara da Eş'arî'de rastlamamaktayız. Eş'arî 39 harici fırkayı -1-2 si dışında isimlerini vererek eserinde zikretmekle Malatî'ye göre çok daha fazla fırkadan söz eder. Malatî Haruriye ile Şurât isimlerini hem Hariciler için hem de harici fırkalardan birer grubun isimi olarak zikretmesi⁶⁸ neticesinde toplam zikrettiği Harici fırkalar 27 olmaktadır. Fakat onun Haruriyye başlığı altında "onlar 25 gruptur" demesi⁶⁹ Malatî'nin her ne kadar bu iki fırkayı diğer Harici fırkalarla birlikte sayıp onları birer fırkaymış gibi haklarında bilgiler sunsa da onun Haruriyye ve Şurât'ı Harici fırkaların toplam sayısına dahil etmediği görülür. Muhtemelen bu onun 72+1=73 fırka sayısına ulaşma hedefinden kaynaklanmaktadır.

Hem Eş'arî'nin hem de Malatî'nin zikrettiği ve her ikisinde de adları yer alan fırkalar 12 tanedir. Bunlar Ezârîka,⁷⁰ İbâdiyye,⁷¹ Necdiyye,⁷² Sufriyye,⁷³ Şemrahiyye,⁷⁴ Acrediyye (Acârîde),⁷⁵ Fadliyye,⁷⁶

66 Malatî, *a.g.e.*, s. 178.

67 Malatî, *a.g.e.*, s.178-180.

68 Malatî, *a.g.e.*, s.52.

69 Malatî, *a.g.e.*, s.178.

70 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.51, 178; Eş'ari, *a.g.e.*, s.86; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, s.82vd.; Şehrisrânî, *a.g.e.*, I/111; Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev., Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara, 1981, s.25vd.; Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983, s.74.

71 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.52, 178; Eş'ari, *a.g.e.*, s.102; Şehristânî, *a.g.e.*, I/131; Bağdadi, *a.g.e.*, 103; Fiğlalı, *a.g.e.*, s.104 vd.

72 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.52, 178; Eş'ari, *a.g.e.*, s.89-90; Bağdadi, *a.g.e.*, 87; Şehristânî, *a.g.e.*, I/116.

73 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.52, 178; Eş'ari, *a.g.e.*, s.101; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, 90-91.; Şehristânî, *a.g.e.*, I/134.

74 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.178; Eş'ari, *a.g.e.*, s.120, 126. Eş'ari, Şemrahiyye fırkası ile ilgili bilgi verenin el-Yemân b. Ribâb el-Harici olduğunu belirtmektedir. Bk., Eş'ari, *a.g.e.*, s.119-120. Yemân b. Ribâb haricilerin reislerindedir. Önceleri Se'âlibeden idi sonra Beyhesiyye'nin görüşüne uydu. Mütakelîm ve münazaracı olmakla beraber kitap da telif etmiştir. Bu sahada, Kitabu'l-Mahluk, Kitabu't-Tevhid, Kitabu Âhkâmu'l-Mu'minin, Kitabu'r-Red ala'l-Mu'tezile fi'l-Kader gibi kitapları vardır. Bk., İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec, *el-Fihrist*, Beyrut, 1994, s.227.

75 Malatî, *a.g.e.*, s.178; Eş'ari, *a.g.e.*, s.93; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, 93; Şehristânî, *a.g.e.*, I/124; Watt, *a.g.e.*, s.40.

76 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.179; Eş'ari, *a.g.e.*, s.118-119.

Beyhesiyye,⁷⁷ Fudeykiyye,⁷⁸ Ataviyye,⁷⁹ Şebibiyye,⁸⁰ Hamziyye⁸¹ fırkalarıdır. Malatî'de Tağlebiyye⁸² ismiyle yer alan fırka aslında Se'âlibe⁸³ fırkasıdır. Bunu da eklediğimizde sayı 13 olmaktadır. Malatî, Tağlebiyye'den 1 fırka, Fadliyye'den 2 fırka ve Beyhesiyye'den de 2 fırkayı isim vermeden zikretmektedir.

Malatî'nin isimleriyle zikrederek eserinde yer verdiği ancak Eş'arî de bu isimlerle hiçbir harici fırkanın yer almadığı fırkalar ise şunlardır. Ca'diyye,⁸⁴ Uzriyye, Seriiyye/Sırıyye, Salidiyye,⁸⁵ Necraniyye⁸⁶ fırkalarıdır.

❧ Sonuç

İslam Mezhepleri Tarihinde mezheplerin tasnifi ve isimlendirilmesi meselesi adeta yazardan yazara değişiklik göstermektedir. Her ne kadar büyük oranda benzerlikler gösterilse de azımsanmayacak kadar farklılığa da rastlanılmaktadır. Bunu tetikleyen ve körukleyen unsurların başında ilk dönemden itibaren bu alanda eser telif eden veya söz söyleyenlerin yazma gayelerinin farklılığı ile takip ettikleri temel iki farklı yol ve yöntem gelmektedir.

Birincisi grup Mezhepler Tarihi müellifleri sahada eser yazmalarındaki gayeleri kendini mensup gördüğü mezhebin yegane doğru /hak diğerlerinin batıl olduğunu ortaya koymak ve ispatlamak böylece insanları kendi mezhebine çekmek batıl gördüğü mezhepler hususunda onları uyarıp sakındırmak olmuştur. Onlar bunu adeta "emri bil'ma'ruf ve'n-nehı ani'l-münker" ilkesi çerçevesinde Mezhepleri ele almışlardır. Bu grupta yer alan müellifler güttükleri amaç doğrultusunda hareket ederek muhalif mezhepler hakkında bilgiler verirken görüşleri konusunda tarafsızlıklarını yitirmekte kalmamışlar 72+1'e ulaşmak için bazı fırkaları azaltarak bazılarını çoğaltma yoluna gitmişlerdir. Bu şekilde eser veren müellifler diğer

77 Malatî, *a.g.e.*, s.180; Eş'arî, *a.g.e.*, s.113; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, s.107-109; Şehristânî, *a.g.e.*, I/121-122.

78 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.180; Eş'arî, *a.g.e.*, s.92,101; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, 88; Şehristânî, *a.g.e.*, I/119.

79 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.180; Eş'arî, *a.g.e.*, s.92-93; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, 88; Şehristânî, *a.g.e.*, I/119.

80 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.51; Eş'arî, *a.g.e.*, s.123; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, s.109vd; Şehristânî, Şebib'in Beyhesiyye mezhebinden olduğunu belirtmektedir. Bk., *a.g.e.*, I/124.

81 Bk. Malatî, *a.g.e.*, s.53; Eş'arî, *a.g.e.*, s.93-94; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, 98; Bunlar Hamza b. Edrek eş-Şâmî'nin taraftarlarıdır. Bk., Şehristânî, *a.g.e.*, I/125.

82 Malatî'nin eserinde el-Mektebetu'z-Zahiriyye'de yer alan ve 87 varaktan oluşan yazma nüshada bu şekilde geçmektedir. Ayrıca bk., Keverserî, "dipnot" *Malatî et-Tenbih*, s. 178, dip not 5. Ancak müstensihnin noktalama hatası olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü noktasız şekliyle Tağlebiyye التعلبية ile Sa'lebiyye Sa'lebiyye kelimelerinin yazılışı aynıdır.

83 Krş., Eş'arî, *a.g.e.*, s.97; Krş., Bağdadi, *a.g.e.*, 97; Şehristânî, bu fırkanın kurucusunun isminin Osman b. Ebi's-Salt veya es-Salt b Ebi's-Salt olduğunu söyler. Bk., Şehristânî, *a.g.e.*, I/124,130.

84 Ca'diyye'nin harici bir fırka olduğuna dair bkz., Cevad Meşkûr, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, (çev. M. Mahfuz Söylemez-Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez), Ankara 2011, s.94.

85 Bu fırkanın Acârîde grubunun bir alt fırkası olan Saltiyye olması muhtemeldir. Bk., Mustafa Öz, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2012, s. 469-470.

86 Bu fırkalar için bk., Kubat, *a.g.e.*, s. 87-90.

mezhep mensuplarına karşı oldukça tarafgir sert ve hoşgörüsüz olup hatta onları küfürle itham etmişlerdir. Malatî bu grubun Ehl-i Sünnet kanadındaki ilk müelliflerinden biridir.

İkinci grup Mezhepler Tarihi müellifleri sahada eser yazmalarındaki gayeleri mezhepler ve görüşleri hakkında bilgilenmek isteyenlere bu bilgileri "emanet-i ilmiyeye" uygun olarak doğru sunmaktır. Hedef doğru bilgiyi okuyucuya aktarmak olunca tarafsızlık, hoşgörü ve objektiflik onların yolu ve metodu olmuştur. Bu grupta yer alan Mezhepler Tarihi yazarları kendilerini 72+1=73'e ulaşmak zorunda hissetmediklerinden ulaştıkları verilere göre firkaları tasnif edip onların görüşlerini tarafsız bir şekilde açıklamışlardır. Bu yazarlar kendi mezheplerinin doğruluğunu ispat, karşıt görüş ve mezhepleri eleştirip yanlışlarını ortaya koymak için Mezhepler Tarihi dışında akaid-kelam konusunda eserler yazarak ortaya koymuşlardır. Bu grubun Ehl-i Sünnet kanadındaki ilk müelliflerinden biri Eş'arî'dir.

Mezhepler Tarihi yazıcılığındaki bu iki eğilimden herhangi birini sadece bir mezhebe ve onun mensubu olan müelliflere hasretmek doğru değildir. Örneğin ikinci grubun adeta temsilcisi sayılan Eş'arî'nin kendi taraftarları olan Abdulkahir el-Bağdadî'nin Mezhepler konusunda yazdığı *el-Fark beyne'l-Firak* eseri ile el-isferâyî'nin yazdığı *et-Tabsir fi'd-Din* eseri İmamları olan Eş'arî'yi değil Malatî'nin de içinde yer aldığı ilk grubu takip etmişlerdir.

Malatî ve Eş'arî'nin harici firkalarının gerek fırka sayısında gerek isimlendirmeleri hususunda farklılık gösterdikleri görülür. Yazım metot ve gayeleri Mezhepler Tarihi alanında süre gelen iki temel farklı yazım eğiliminin Ehl-i Sünnet geleneğine mensup önde gelen ilk temsilcileri olduklarını göstermektedir.

3 Kaynakça

- Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir, *el-Fark beyne'l-Firak*, (thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamid) Beyrut, 1995.
- Cevad Meşkür, *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*, (çev., M. Mahfuz Söylemez-Mehmet Ümit-Cemil Hakyemez), Ankara 2011.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn*, Wiesbaden, 1980.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Ankara, 1986.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyinu Kizbi'l-Mufteri*, Dimeşk, 1945.
- İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimaşk*, (thk. Muhubuddin Ebi Said) Beyrut, 1997.
- İbn Kayyim el-Cevziye, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr (751/1350), *es-Savâiku'l-Mursele ale'l-Cehmiyyeti ve'l-Muattıla*, (thk. Ali b. Muhammed ed-Dahilullah), Riyad 1998.

- İbn Teymiyye, Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim el-Harrani (728/1328), *Minhacu's-Sünneti'n-Nebeviyye*, nşr. Muhammed Reşad Salim, Riyad 1406/1986.
- İbnu'l-Cezerî, Şemsuddin Ebi'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali ed-Dımaşkî eş-Şafîî (833), *Gayetu'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ*, (thk: G. Bergstraesser) Beyrut, 2006.
- İbnu'n-Nedim, Ebu'l-Ferec, *el-Fehrist*, Beyrut, 1994
- İsferâyînî, Ebu'l-Muzaffer, *et-Tabsîr fi'd-Dîn*, Mısır, 1375/1955.
- Keskin, Mehmet *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, İstanbul, 2013.
- el-Kevserî, Muhammed Zahid b. el-Hasan, "Mukaddime", *Malatî, et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (thk. Muhammed Zahid b. El-hasan el-Kevserî), Bağdat, 1968.
- Kubat, Mehmet *Malatî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara, 2010.
- el-Kummî, Şeyh Abbas, *el-Kunâ ve'l-Elkâb*, Beyrut, ts.
- Malatî, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, (thk. Muhammed Zahid b. El-hasan el-Kevserî), Bağdat, 1968.
- Mc. Carthy, Richard J., *The Theology of al-Ash'arî*, Beyrut, 1953.
- Öz, Mustafa, *Mezhepler Tarihi ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2012.
- er-Razî, Fahrüddin, *İ'tikâdâtı Fırakî'l-Muslimîn ve'l-Muşrikîn*, Beyrut, 1968.
- Semânî, Ebu's-Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimi, *el-Ensâb*, Beyrut, 1980.
- Subhî, Ahmed Mahmud, "el-Eş'arî'l-Mutekellim", *Mevsuatü'l-Hadaratî'l-İslamiyye*, Umman, 1993.
- Subkî, Ebu Nasr Abdulvehhab Ali, *Tabakatu's-Şafîiyye*, Kahire, 1965.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut, 1992.
- Watt, Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara, 1981.
- Zirikî, Hayreddin, *el-A'lam ve'l-Esma*, Kahire 1959.